

BEG MOŽGANOV OD KONCA PETDESETIH DO ZAČETKA DEVETDESETIH LET 20. STOLETJA S POUČENJEM NA SLOVENIJI

Marina LUKŠIČ HACIN¹

COBISS 1.02

IZVLEČEK

Beg možganov od konca petdesetih do začetka devetdesetih let 20. stoletja s poudarkom na Sloveniji

Namen prispevka je osvežiti spomin na čas intenzivnega (globalnega) pojava bega možganov, na njegove tematizacije v izbranih raziskavah in na položaj v Sloveniji v obdobju od konca petdesetih let do začetka devetdesetih let 20. stoletja, to je do slovenske osamosvojitve. V prvem delu prispevka avtorica teoretsko tematizira različne pojme in njihove opredelitve, v drugem delu pa prikaz samega pojava osvetli s preglednimi podatki, ki kažejo vpetost Slovenije v takratno širšo svetovno dinamiko. V zaključku poudari, da je za razumevanje pojava v vseh njegovih razsežnostih ključno razumevanje širšega konteksta.

KLJUČNE BESEDE: beg možganov, odliv veččin, migracija visokokvalificiranih in usposobljenih kadrov, migracija

ABSTRACT

Brain Drain from the End of the 1950s to the Beginning of the 1990s with an Emphasis on Slovenia

This article refreshes our memory about the time of the intensive (global) brain drain, looking at the way it is dealt with in selected studies as well as the position of Slovenia from the end of the 1950s to the beginning of the 1990s, that is, when Slovenia became independent. In the first part, the author considers the various theoretical concepts and their definitions. Then, in the second part, she illuminates the phenomenon using clear data to reveal Slovenia's integral role in the broader world currents of that time. She asserts that understanding the wider context is the key to understanding the phenomenon in all its dimensions.

KEYWORDS: brain drain, skill drain, highly skilled migration, migration

¹ Dr. sociologije, redna profesorica; Univerza v Novi Gorici, znanstvena svetnica; Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije ZRC SAZU, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana; luksic@zrc-sazu.si — Prispevek je nastal v okviru raziskovalnih projektov »Omilitve posledic bega možganov in krepitev mehanizma kroženja možganov« (V5-1928) in »Socialna, gospodarska in kulturna zgodovina slovenskega izseljenstva 1945–2015« (J5-8246) ter programske skupine »Narodna in kulturna identiteta slovenskega izseljenstva v kontekstu raziskovanja migracij« (P5-0070), ki sta jih financirala ARRS in Ministrstvo RS za izobraževanje, znanost in šport.

UVOD

V zadnjih letih se v Sloveniji vse več govori o begu možganov oziroma odhajanju najbolj izobraženega kadra, predvsem znanstvenikov, v tujino. Razprave so povezane s statistično izkazanem negativnim saldrom pri terciarno izobraženih emigrantih v letih 2012–2017. Čeprav je znanost internacionalno profesionalno področje, pa je v določenih kontekstih potreben razmislek o posledicah odhajanja, večja intenzivnost namreč lahko negativno učinkuje na domače gospodarsko in družbeno življenje. Današnje razprave potekajo na način, kot da se v preteklosti s sorodnim problemom še nismo soočali. Navidezno nov pojav je v zgodovini migracijske dinamike našega in tudi širšega prostora že znan. Predvsem v obdobju od šestdesetih do osemdesetih let 20. stoletja je zaradi položaja slovenskega (jugoslovanskega) gospodarstva v globalnih političnoekonomskih razmerjih moči prihajalo do občutnega večletnega odliva ali bega možganov v zahodnoevropske države in ZDA. Pojav je bil značilnost globalnih gospodarskih razmerij in ni zajel le našega prostora.

Namen prispevka je osvežiti spomin na čas intenzivnega (globalnega) pojava bega možganov, na njegove tematizacije v izbranih raziskavah in na položaj v Sloveniji v času od konca petdesetih let do začetka devetdesetih let 20. stoletja, to je do slovenske osamosvojitve. Dogajanje v slovenskem prostoru je (bilo) vpeto v okoliščine ukleščeni slovenskega gospodarstva in družbe v globalna razmerja družbenih, ekonomskih in političnih moči. To je pomembno vplivalo na pojav bega/odliva možganov in individualne odločitve posameznikov, ki so ali odšli ali ostali. V razpravi se v prvem delu osredotočam na sam pojem *brain drain*, ki se ga je največkrat malo ponesrečeno slovenilo v 'beg možganov'. Razprave iz izbranega obdobja navajajo številne pomembno različne izraze za izseljevanje visoko izobraženega in usposobljenega kadra, zato v prispevku teoretsko tematiziram različne pojme in njihovo jasno opredelitev. V drugem delu se osredotočam na sam pojav in ga osvetljuje s preglednimi podatki, ki kažejo vpetost Slovenije v takratno širšo svetovno dinamiko. Za resnično razumevanje vseh razsežnosti obravnavanega pojma in iskanje morebitnih alternativnih aktivnosti, ki bi imele pozitivne učinke na razmere v izvornem okolju, npr. slovenskem, je ključno razumevanje širšega konteksta. Pri tem uporabljam izbrano, pogosto citirano mednarodno literaturo in redke študije, ki so o izbranem obdobju nastale v Sloveniji. Kot je leta 1993 poudaril tudi Mali (1993: 658), so v Sloveniji proučevanja bega možganov do začetka devetdesetih let 20. stoletja oziroma do osamosvojitve Slovenije le redka.

RAZLIČNA RAZUMEVANJA POJMA *BRAIN DRAIN* OZIROMA 'BEGA MOŽGANOV', KOT SE GA JE V PRETEKLOSTI NAJPOGOSTEJE SLOVENILO

Po drugi svetovni vojni so gospodarsko najrazvitejše države zaradi potreb gospodarskega razvoja načrtno, sistemsko dvigovale stopnjo izobraženosti celotne populacije. Naraščanje potreb po strokovnjakih je spremljal tudi sistemsko načrtovan razvoj

šolstva. Vse bolj se je krepilo srednje-, višje- in visokošolsko izobraževanje ter izobraževanje oziroma usposabljanje odraslih. V gospodarsko najrazvitejših državah, npr. v ZDA, kljub temu niso mogli zadostiti celotnemu povpraševanju po strokovnjakih, zato je sledilo sistematično, aktivno mednarodno rekrutiranje visoko izobraženih in usposobljenih kadrov (*brain gain*). To je v gospodarsko manj razvitih državah ali državah v razvoju povzročilo izseljevanje specifičnega kadra (*brain drain*). (Pirher 1985: 19, 26–27) V to dinamiko je bila vključena tudi Jugoslavija in kot ena od njenih republik tudi Slovenija. Intenzivnost opisane mednarodne dinamike je sprožila zanimanje za proučevanje specifičnega migracijskega pojava, za katerega se je ustalil izraz *brain drain*, pri nas 'beg ali odliv možganov' (Šter 1974: 1074; Oommen 1989: 411–413; Ong, Cheng, Evans 1992: 543–544).

Odmevno in še danes večkrat povzeto definicijo pojma *brain drain* je postavil Adams. Pravi, da *brain drain*, ki se ga je v slovenski jezik najpogosteje prevajalo (in se ga še vedno) kot 'beg možganov' ali redkeje kot 'odtekanje možganov', semantično sugerira izgubo človeškega kapitala brez vsakršne kompenzacije. Človeški kapital odteka kot strateški ekonomski akter, ki bi lahko prispeval k domačemu razvoju in blagostanju. Iz domače, izvorne družbe oziroma države odteka v države in ekonomije sprejema, ki so globalno že tako najbolj razvite in dobro preskrbljene z visoko izobraženim (znanstvenim) in usposobljenim kadrom. (1968: 1–7) Tej definiciji se pri nas pridružujejo Klinar in nekateri drugi avtorji, ki kot pomembno dejstvo dodatno poudarjajo, da se ljudje iz gospodarsko manj razvitih držav v najrazvitejše države selijo zaradi boljših materialnih pogojev in delovnih razmer. Beg možganov je torej emigracija visoko strokovne delovne sile iz industrijsko manj razvitih držav ali držav v razvoju v razvite države. Emigracija je posledica velikih in pomembnih razlik v višini dohodka, širših možnostih za znanstveno in profesionalno usposabljanje, večjih možnostih za afirmacijo družbenega pomena znanosti in visoke profesionalizacije. Vse to posameznikom omogoča hitrejše napredovanje, dodatno izobraževanje, mednarodno projektno sodelovanje itd. Emigracija visoko izobražene in usposobljene delovne sile v najrazvitejše dele sveta je posebna oblika (globalne) eksploatacije nerazvitega sveta in sveta v razvoju s strani že tako ekonomsko najbolj razvitih držav. Že sama definicija bega (odtekanja) možganov govori o enosmernosti pretoka intelektualnih zmožnosti. (Klinar 1976: 48; Mali 1990: 18–20; Mali 1993: 656)

V tem smislu se je od šestdesetih do osemdesetih let 20. stoletja beg možganov problematiziral tudi v OZN in njenih specializiranih organizacijah. UNCTAD-ove študije so o begu možganov govorile kot o transferju nepovratnih produktivnih sredstev iz držav v razvoju v najrazvitejše države. Hkrati so opozarjale, da je »vrednost« bega možganov v šestdesetih in sedemdesetih letih že postala protiteuž in je pogosto ne le finančno izravnala, temveč tudi preseгла t. i. znanstveno-tehnološke pomoči državam v razvoju s strani gospodarsko najrazvitejših držav (Pirher 1985: 21); »tako se pogosto dogaja, da dajejo nerazvite dežele mnogo več strokovnjakov razvitim, kot pa jo te v nerazvite pošljejo v obliki tehnične pomoči« (Šter 1974: 1075). Ne preseneča, da je razumevanje termina beg možganov, kot opozarjajo nekateri,

obremenjen tudi z emotivnimi konotacijami. Pojav je vrednoten predvsem z vidika posledic, ki jih povzroči v ekonomsko nerazvitih državah in v državah v razvoju – hkrati pa so pri tem spregledane specifične profesionalne migracijske dinamike, do katerih prihaja med ekonomsko razvitimi državami. (Pirher 1985: 8–9)

V preteklosti (pa tudi danes) ni bilo poenotene definicije pojma *brain drain* oziroma 'bega/odtekanja možganov'. Različni avtorji poudarjajo, da lahko govorimo vsaj o dveh skupinah, to je o ožjih in širših opredelitvah. Ožje opredelitve kot pomembno poudarjajo smer preseljevanja oziroma enosmernost selitev iz nerazvitih držav tretjega sveta ali držav v razvoju drugega sveta v najrazvitejše države prvega sveta. Pri tem gre ali za enosmerne selitve ali za prevladovanje izselitev nad priselitvami. Ožja opredelitev izključuje kontekste, v katerih kadri prehajajo med razvitimi državami. Širše opredelitve bega možganov pa poudarjajo mednarodno preseljevanje visoko usposobljene in izobražene delovne sile v različne smeri. Govorijo o visoko usposobljenem kadru, ki odhaja ali iz nerazvitih držav t. i. tretjega sveta in držav v razvoju drugega sveta v najrazvitejše države prvega sveta, ali o kadru, ki prehaja med samimi razvitimi državami oziroma širše med državami z relativno primerljivim položajem znotraj globalnih razmerij¹ političnoekonomskih moči. (Pirher 1985: 7–8; Ong, Cheng, Evans 1992: 543–546; Castles, Miller 1998: 93, 156–157; Mali 1990: 18) Druge, širše definicije zajamejo številnejše pojave, ki jih prve izpustijo, po drugi strani pa izgubijo pomemben poudarek na razlikah v razvoju posameznih gospodarstev in globalni eksploataciji med njimi. Iz tega razloga so številni avtorji uporabljali ožji pomen pojma *brain drain*, za širši pomen pa so definirali druge, nove kategorije. Pri tem se je za mednarodne selitve visoko izobraženih in usposobljenih kadrov, ki so potekale v bolj enakovrednih mednarodnih ekonomskih relacijah in konstelacijah moči med državo izvora in državo sprejema, iskalo izraze, ki so bili najboljši pojmovno semantično/pomenski približki relacijam v praksi, ko se je ocenjevalo, da so te relacije inherentne samemu pojmu.

Tako se npr. konec sedemdesetih let poleg o begu možganov govori še o izvozu in prelivanju možganov. Z izvozom se razume primere, ko država izvora od »izseljenih možganov« dobiva v zameno stalne povratne denarne pošiljke, t. i. *remittances*, ali druge oblike povratnih pozitivnih vplivov. S prelivanjem možganov pa se govori o kontekstih, ko odide tisti del visoko izobraženih in usposobljenih, ki so doma suficitaren kader in profesionalni višek delovne sile. Zaradi nezaposljivosti njihov odhod ekonomsko razvojno ni oziroma ne more biti problematičen. V tem primeru bi lahko celo rekli, da je bilo tako z ekonomsko razvojnega vidika države in družbe kot z individualnega vidika poklicnega napredovanja in osebne kariere celo dobro, da so odšli. V konkretnem primeru Slovenije je prišlo do tega, da se je *brain drain* prevajal vsaj kot 'beg možganov' in 'odliv(anje) možganov'. Ob tem pa se srečamo še s pojmi 'poplava možganov', 'odtekanje (slovenske) pameti', 'beg pameti', 'beg človeškega kapitala', 'odliv človeškega kapitala', 'izseljevanje izobraženih kadrov', če omenim le

1 Več o tem glej v Wallerstein (1974) in Lukšič Hacin (2018b).

nekatero. Kot posebnega navajam še 'prelivanje možganov' (*brain overflow*), ki se lahko nanaša tudi na nujno mednarodno gibljivost znanstvenikov in jedrni internacionalni značaj znanosti, čeprav ga je včasih težko povsem razmejiti od bega možganov. (Pirher 1985: 8; Mali 1993: 658)

V razpravah se pogosto pojavi tudi pojem *brain gain*.² Pojem poudarjam, ker moramo biti pri njegovi rabi previdni in teoretsko korektni. Pogosto se ga uporablja kot samostojno kategorijo, podobno kot pojem *brain drain*, čeprav sta konceptualno povezana in teoretsko soodvisna ter ju je treba uporabljati skupaj. Konceptualno sta namreč povezana z Leejevo (1966) metodo analize migracijske dinamike skozi *push-pull* kriterije, pri čemer je *brain drain* na strani potisnih faktorjev, *brain gain* pa na strani faktorjev privlačnosti.³ Za *brain gain* avtorji poudarjajo, da se okoliščine zanj ne vzpostavijo same od sebe, temveč jih države sprejema skrbno načrtujejo in spodbujajo. ZDA, Kanada, Avstralija in Velika Britanija so npr. vodile aktivno, intenzivno mednarodno (selektivno) migracijsko politiko privlačnosti za znanstvenike, zdravnike, inženirje in druge visokokvalificirane kadre. Konec osemdesetih let je Velika Britanija kar 85 odstotkov vseh delovnih dovoljenj izdala strokovnjakom in menedžerjem. (Mesić 2002: 121) Cilj aktivne *brain gain* politike je mednarodna (monopolna) rekrutacija zelene delovne sile, kar po drugi strani v državah izvora, poleg drugih dejavnikov, aktivno pripomore k ustvarjanju razmer za *brain drain*. Načrtna *brain gain* politika kreira (nad)odlične delovne razmere in s tem povečuje razkorak med razmerami v državi sprejema in drugih izvornih državah. Te zaradi svoje gospodarske šibkosti ne morejo slediti ponudbam, ki se načrtovano pojavljajo v gospodarsko najrazvitejših državah sprejema.

V razpravi o pojmu *brain drain* je treba poudariti tudi sintagmo »obrnjeni transfer tehnologije« kot sinonim za beg možganov. Obrnjeni transfer tehnologije implicira dodatni vidik eksploatacije manj razvitih s strani razvitih, ko – poenostavljeno rečeno – gospodarsko nerazvite države znanje v obliki visoko usposobljene delovne sile izvažajo brez plačila, nato pa tuje znanje, v obliki tehnologije, zopet kupujejo. (Pirher 1985: 21; Mali 1990: 19) Pri razumevanju pojma *brain drain* oziroma 'beg/odliv možganov' prihaja še do ene pomembne dileme, ki jo poudarjajo avtorji, ko opozarjajo, da pomen pojma ni absoluten, objektiven in ahistoričen, ampak relativen, kontekstualen in zgodovinsko pogojen. Ne smemo ga povezovati le z visoko izobraženimi (doktorji znanosti) in usposobljenimi, ampak moramo razumeti njegovo relativnost, ko v določenih družbenih okoliščinah skupino najbolj izobraženih predstavljajo srednje- in višješolsko izobražene ter kvalificirane osebe. To je povezano ali s povprečno izobrazbeno stopnjo domačega prebivalstva ali s položajem deficitarnih poklicev ali z obema. Zato predlagata, da bi se izraz *brain drain* ali 'beg/odliv možganov' nadomestil s pojmom *skill drain* ali 'beg/odliv veščin'. (Pirher 1985: 9; Heršak 1998: 174; Lukšič 2002: 187) Konec devetdesetih let 20. stoletja na podoben

2 Pojma *brain gain* se ni slovenilo.

3 Več o modelu in teorijah glej v Lukšič Hacin 2010.

način o visoko izobraženih in usposobljenih razmišljata Castles in Miller, ko uporabita termin *highly skilled migrants*. Pojem opredelita kot nadpomenko, ki vključuje tudi pojav *brain drain*, ko se nanaša na posebno migrantsko (pod)populacijo univerzitetno izobraženih, ki se selijo iz gospodarsko manj razvite v bolj razvite države.

Castles in Miller navajata primere bolnišnic v Veliki Britaniji, kjer je veliko zdravnikov in medicinskih sester iz Afrike in Azije. Poudarjata, da je *brain drain* lahko resna izguba za gospodarsko nerazvite države, po drugi strani pa ima pojav v posameznih primerih lahko tudi pozitiven učinek: 1) v določenih situacijah, ko pride do pomembnega visokega povratnega toka denarja (*remittances*), ki razvojno pomaga gospodarstvu in družbeni dinamiki izvirnega okolja,⁴ in 2) v primerih, ko posamezniki, ki doma niso našli zaposlitve in bi bili nezaposleni, na ta način lahko zgradijo osebno kariero.⁵ Poleg pojma *brain drain* pri nadpomenki *highly skilled migrants* poudarita še številne druge dinamike in migracijske (pod)populacije, ki jih drugače poimenujeta in obravnavata. Npr. specifično (pod)populacijo *professional transients* oziroma 'profesionalnih tranzitnežev', ki se pojavi, ko multinacionalne korporacije pošiljajo svoje strokovnjake po podjetjih s sedeži v različnih državah. Gre za zelo dinamično mednarodno profesionalno mobilnost. V ta tip migracije uvrščata tudi začasno mednarodno migracijo za usposabljanje, ko nekatere gospodarsko manj razvite države načrtno in sistemsko podpirajo mednarodne migracije svojih kadrov in jo razumejo kot prednost; z vrnitvijo kadra v izvirno državo dobijo nova znanja. *Highly skilled migration* je skokovito naraščala v osemdesetih in devetdesetih letih 20. stoletja in je ključni dejavnik globalizacije. Po ocenah ILO so leta 1986 multinacionalne korporacije zaposlovale 65 milijonov delavcev, med njimi jih je bilo cca 2,2 milijona poslanih iz izvorne države v različne države sprejema. Del med njimi so bili profesionalni tranzitneži, ki so krožili med državami po mrežah multinacionalnih korporacij (Castles, Miller 1998: 91–93, 156–157; Mesić 2002: 121–122). Pri nas se je kot prevod za *professional transients* ustalil izraz 'mednarodna poklicna mobilnost'.⁶

Danes večina avtorjev poudarja, da moramo za selitev visoko izobraženih in usposobljenih kadrov uporabljati različne pojme, in to zelo natančno in v povezavi s kontekstualnimi značilnostmi pojavov. Tako se pojem *brain drain* nanaša na situacije, v katerih v izvorni državi prihaja do izrazito značilne izgube visoko izobraženega in usposobljenega kadra, temu pa sledijo pomembne (negativne) posledice za domače gospodarstvo in celotno družbo. V analizah, ki ugotavljajo, ali gre v konkretnem primeru res za *brain drain*, je treba poleg potencialnih izgub zaradi odhoda upoštevati tudi morebitne pridobitve; te se kot vračilo pojavljajo s posrednim ali neposrednim

4 V pomenu pojma 'izvoz možganov'.

5 V pomenu pojma 'prelivanje možganov'.

6 Če izhajamo iz dejstva, da diskurz pomembno konstituira družbeno realnost, ima ta pristop tudi pomanjkljivosti. Kot posledica različnih poimenovanj za različne skupine migrantov se lahko ustvari razumevanje, da te skupine nimajo ničesar več skupnega. Skrajne posledice se lahko pojavijo v njihovih različnih političnih obravnavah in pravnopolitičnih statusih, ki so jim dodeljeni v državah sprejema. Več o tem v Lukšič Hacin 2018b.

sodelovanjem tega kadra z izvorno državo z namenom stimuliranja rasti in razvoja domače ekonomije. (Lowell 2003: 1) Hkrati moramo upoštevati, da je opredelitev pojma *brain drain* povezana s pojmom *brain gain*. Oba pojma sta medsebojno povezana z diadno logiko modela *push-pull*, v katerem sta bila razvita za analizo specifične populacije visoko izobraženih in usposobljenih migrantov. V nadaljevanju Lowell za drugačne (globalne političnoekonomske) kontekste definira druge kategorije: *high skilled mobility* – gibanje visoko usposobljenih oseb, običajno višje- in visoko, včasih tudi srednješolsko izobraženih; *brain waste* – nezaposlenost visoko izobraženega in usposobljenega kadra v državi sprejema ali državi izvora; *brain circulation* – 'kroženje možganov', začasni odhod kadra v tujino in pozneje njegovo vračanje v izvorno državo; *brain exchange* – odhod visokokvalificiranega in usposobljenega kadra v tujino, ki je nadomeščen s priselitvijo primerljivega kadra iz drugih držav; *brain globalization* – globalna profesionalna mobilnost visoko izobraženega in usposobljenega kadra znotraj globalne ekonomije in multinacionalnih korporacij; *brain export* – aktivna politika izvorne države, ki načrtno izobražuje kader z namenom zaposlitve v tujini in ekonomskega povračila, npr. v obliki *remittances*. (2003: 2)

Po drugi svetovni vojni se je do devetdesetih let 20. stoletja pri nas v sicer maloštevilnih raziskavah pojavljal pojem *brain drain*, slovenjen predvsem kot 'beg možganov'. Ker se pričujoča razprava nanaša na to obdobje, v nadaljevanju pojem 'beg možganov' – čeprav so ga različni avtorji različno opredeljevali in razumeli – uporabljam v njegovem ožjem pomenu. Bolj pomembno pa je dejstvo, da je bil sam kontekst, v katerega je bilo vpeto slovensko gospodarstvo tako v Jugoslaviji kot v globalnih političnoekonomskih odnosih in razmerjih sil, zelo blizu razmeram, v katerih se je odvijal »klasični« odliv/beg možganov, vendar brez opaznih in pomembnih dolgoročnih pozitivnih povratnih učinkov na izvorno okolje. Iz tega razloga v nadaljevanju na kratko orišem svetovne razmere in vanje pregledno umeščam jugoslovansko in znotraj tega slovensko gospodarsko-migracijsko situacijo, ki je krojila objektivne okoliščine za individualne odločitve izobraženih in visoko usposobljenih posameznikov za odhod v tujino.

ZGODOVINSKA TEMATIZACIJA POJAVA *BRAIN DRAIN* OZIROMA 'BEGA MOŽGANOV'

Takoj po drugi svetovni vojni in v začetku petdesetih let 20. stoletja pojav bega možganov globalno še ni bil tako intenziven. Razlog za to tiči tudi v rasističnih (i)migrantskih politikah gospodarsko najbolj razvitih držav, ki so onemogočale priseljevanje ljudi iz rasno in etnično nezaželenih skupnosti. Tako je npr. v Avstraliji do leta 1958 veljala politika *whites only*. Podoben kvotni sistem je veljal v Kanadi in ZDA. Do prvih sprememb je v Avstraliji prišlo leta 1958 (dodatno leta 1966), v ZDA leta 1965, v Kanadi leta 1967 in v Veliki Britaniji leta 1962 (dodatno leta 1965). V omenjenih letih se je kvotni sistem na rasni in etnični osnovi končal, v imigrantskih politikah omenjenih

držav pa je še naprej ostal prikrit kvotni sistem, ki je temeljil na izobraženosti prišlekov – prednost so imeli predvsem visoko izobraženi in usposobljeni imigranti ali imigranti s poklici, ki so bili deficitarni v državi sprejema. (Oommen 1989: 411–412) Migracija visoko izobraženega in usposobljenega kadra iz gospodarsko manj razvitih držav v najrazvitejšo je dobila širši razmah v šestdesetih letih 20. stoletja. Po statističnih podatkih je največje število kadra odšlo v ZDA. Med letoma 1947 in 1965 se je v ZDA priselilo 2,2 milijona ljudi, od tega 16,9 odstotka visoko strokovno usposobljenih. Leta 1965 je bilo med 130.811 priseljenci v ZDA kar 22 odstotkov visoko strokovno usposobljenih. (*Sociološki leksikon* 1982: 24). Število je z leti skokovito naraščalo, leta 1947 se je npr. priselilo 2.382, leta 1970 pa že 16.492 strokovnjakov – od 700.000 raziskovalcev v tem letu je bilo 15 odstotkov priseljenih (Šter 1974: 1074). V celotni imigraciji v ZDA med letoma 1961 in 1965 je bilo prišlekov iz nerazvitih držav 37 odstotkov, do srede sedemdesetih let pa se je delež dvignil na 70 do 80 odstotkov. Med njimi samimi, v populaciji priseljencev, se je hkrati delež strokovnjakov povečal za več kot 200 odstotkov. (Pirher 1985: 8) Do leta 1961 so ZDA v kemijskih in fizikalnih znanostih dobile 40 Nobelovih nagrad, od tega je bilo 37 odstotkov nagrajencev rojenih zunaj ZDA (Šter 1974: 1074). Še leta 1964 je bilo 51,8 odstotka strokovne imigracije v ZDA po poreklu iz Evrope. Pozneje je vse bolj naraščal delež iz neevropskih delov sveta, ki je v letih 1971 in 1972 predstavljal tretjino letnega povečanja strokovnega osebja v ZDA (Pirher 1985: 28, 42).

Intenzivnost mednarodne e/imigracije visoko izobraženega in usposobljenega kadra je od konca petdesetih do srede sedemdesetih let skokovito naraščala. Višek priseljevanja je bil po različnih državah sprejema različen. Kar 75 odstotkov bega možganov iz vseh držav izvora po svetu je bil usmerjen v štiri države sprejema: Avstralijo, Kanado, Veliko Britanijo in ZDA (Pirher 1985: 25; Oommen 1989: 411–412; Ong, Cheng, Evans 1992: 543–544). Med njimi edino ZDA niso poznale izseljevanja tovrstnega kadra, druge tri države pa so bile hkrati države sprejema in države izvora, slednje sicer v majhnem deležu, in to za tiste kadre, ki so odšli v tujino, največkrat v ZDA (Pirher 1985: 28).

Za zgled bi lahko vzeli beg možganov iz Velike Britanije. Britanija je znanstveno in tehnološko visoko razvita država. Kljub temu je bila v šestdesetih letih zanjo značilna visoka stopnja znanstvene emigracije (zlasti v ZDA), in to celo med hitrim naraščanjem izdatkov za raziskovanje in razvoj. [...] Vse to je bila posledica dejstva, da je bila takrat deležna močne podpore predstava o potrebnosti znanstvenega izpopolnjevanja v tujini za kasnejšo uspešno znanstveno kariero doma. (Mali 1993: 658)

V preteklosti so strokovnjaki v manj razvite države prihajali tudi iz gospodarsko najbolj razvitih držav, vendar statistike za ta obdobja kažejo, da so nerazvite države dajale mnogo več strokovnjakov razvitim, kot pa so jih ti kot »tehnično pomoč« pošiljali v nerazvite države (Šter 1974: 1075).

T. i. migracija možganov z juga proti severu in med gospodarsko razvitimi državami je do srede sedemdesetih let 20. stoletja dosegla izreden obseg in po razpoložljivih podatkih zajela okrog 900.000 oseb. ZDA so se v konkurenčnem boju za kadre s Kanado in z Veliko Britanijo izkazale za nepremagljivo zmagovalko. (Pirher 1985: 34, 66). Preostale države Zahodne Evrope v pojav bega možganov niso bile tako močno vključene kot ZDA, Kanada in Velika Britanija. Kljub temu pa je prihajalo do bega možganov, in to v isti smeri kot migracije začasnih/tujih delavcev, z juga proti severu oziroma iz južnoevropskih držav: iz Grčije, Portugalske, Italije, Španije, Turčije in Jugoslavije. Najpogostejša ciljna država je bila ZR Nemčija. Po uradnih podatkih je ZR Nemčija do leta 1971 dovolila naselitev 19.330 strokovnjakov, kar je bilo občutno več kot v drugih evropskih državah, ko je Švica dovolila naselitev 2.219, Avstrija 1.958, Belgija 155 in Francija 3.270 strokovnjakov. (Pirher 1985: 31)

Po naftni krizi⁷ (1973) so evropske države omejevale priseljevanje, in to ne le takoj po krizi, omejevanje se je nadaljevalo v osemdeseta in devetdeseta leta. Za pozitivno selekcionirane migrante, ki niso bili prisiljeni v vrnitev v izvirne države, je sledilo obdobje integracijske politike in v sklopu integracijskih strategij obdobje dovoljenega priseljevanja v okviru t. i. politike združevanja družin. Pirher dokazuje, da je po naftni krizi hkrati prišlo tudi do omejevanja bega možganov, tako da se je v Evropi ustvaril občutek, da je ta preteklost (1985: 25, 35), vendar ne povsem, saj se je nadaljevalo dovoljeno selektivno in kontrolirano (kvotno) priseljevanje strokovnjakov z deficitarnih območij, če omenimo le vrhunske znanstvenike in specialiste, računalniške in medicinske strokovnjake. Poleg selektivno reguliranega rekrutiranja se je pri pridobivanju »tujih možganov« pojavil nov pristop. Pirher navaja, da se je kapital selil v izvirne, gospodarsko manj razvite države, in sicer s kupovanjem tehnološko, znanstveno, razvojno zanimivih organizacij. Te so v izvorni državi prešle v last tujega kapitala, ki je pri tem uporabljal znanje izvirne države. Z relokacijo se je monopolni kapital približal ceneni delovni sili. Po avtorjevem mnenju bi to lahko imenovali prikriti beg možganov. (1985: 36–39) Iz tega sistema omejevanja in kontroliranega rekrutiranja je bilo izključeno kroženje možganov med državami članicami EGS, ki so v skupnosti že sprejele dogovor o prostem pretoku kapitala, blaga, dela in storitev.

Kje je bilo mesto Jugoslavije oziroma Slovenije v tej globalni dinamiki? V šestdesetih in sedemdesetih letih 20. stoletja, v času intenzivnega izseljevanja iz Jugoslavije na t. i. začasno delo v tujino, ki ga je z aktivno politiko in bilateralnimi pogodbami

7 V drugi polovici sedemdesetih let so se pojavile nove ciljne države, države članice OPEC-a (naftne dežele na Srednjem vzhodu, v Iranu, Iraku, Venezueli, Nigeriji idr.), ki so pridobile strokovnjake s celega sveta. Sredi sedemdesetih let so začele z intenzivnimi naložbami v gospodarsko infra- in suprastrukturo, kar je porodilo velike potrebe po visoko usposobljenih kadrih. Doma jih ni bilo dovolj, zato so jih začele iskati globalno. Konec leta 1980 je bilo v osmih najpomembnejših državah skupno zaposlenih že 2,7 milijona tujih delavcev. Samo v Libiji je leta 1977 delalo 500.000 tujcev. V začetku zelo liberalna priseljska politika se je tudi tu v osemdesetih letih spremenila v popolno regulacijo. Uvedli so sistem rotacije, t. i. *project-tied migrants (workers)*, ko so najeta tuja izvajalska podjetja s seboj pripeljala delavce (Pirher 1985: 32). To so bili detaširani oziroma napoteni delavci, kot jih v okviru prostega pretoka kapitala, blaga, dela in storitev znotraj EU imenujemo danes. (Lukšič Hacin 2018a)

spodbujala tudi država, se je iz Jugoslavije izselilo največ zdravnikov, stomatologov, inženirjev in tehnologov različnih strok, fizikov, matematikov, medicinskih tehnikov pa tudi družboslovcev. Največ jih je odšlo v države Zahodne Evrope, nekaj pa tudi v ZDA, kamor se je med letoma 1963 in 1973 odselilo okoli 1.370 strokovnjakov. (Pirher 1985: 43) Popis prebivalstva leta 1971 je pokazal, da je bilo na začasnem delu v tujini 7.000 Jugoslovanov z visokošolsko izobrazbo (Šter 1974: 1075). Isto leto se je v raziskavi ugotovilo, da je bila kvalifikacijska struktura jugoslovanskih delavcev na začasnem delu v tujini ugodnejša kot med zaposlenimi doma. Leta 1972 je bilo v tujini 150.000 delavcev s končano šolo, med njimi 30.000 z višjo ali visoko izobrazbo. Iz popisa prebivalstva 1981 vidimo, da je bilo na začasnem delu v tujini okrog 157.000 Jugoslovanov s srednjo, višjo in visoko izobrazbo (Pirher 1985: 43), kar pomeni, da je v desetih letih število naraslo le še za 7.000 oseb, razlog za to pa je povezan z zgoraj opisanimi posledicami naftne krize, ki je povzročila, da gospodarsko najrazvitejše države sprejema niso več dovoljevale priseljevanja oziroma so ga dovoljevale izjemoma in selektivno.

Iz Slovenije so strokovnjaki odhajali že v petdesetih in šestdesetih letih, le da v tem času še ni bilo selitvene statistike oziroma pozneje podatki niso bili obdelani na način, da bi bili uporabni za analizo bega možganov. Izjemi sta bili leti 1960 in 1965, ko iz podatkov lahko razberemo, da je bilo v odhajajoči populaciji od dva do tri odstotke visoko izobraženih oseb. (Šter 1974: 1075) Primerjalno s stanjem po drugih jugoslovanskih republikah lahko vidimo, da je največ strokovnjakov odšlo iz Slovenije. Leta 1972 je bilo v tujini 1.200 strokovnjakov iz Slovenije, od tega vsaj 64 doktorjev znanosti. (Pirher 1985: 43) Po oceni iz leta 1970 je bilo takrat v tujini 1.500 akademsko izobraženih, okrog 1.000 z višješolsko izobrazbo in preko 2.000 srednješolsko izobraženih. Pri tem niso upoštevani tisti, ki so izobrazbo pridobili v tujini. (Stare 1977: 41) Po popisu prebivalstva 1971 naj bi bilo 2,9 odstotka prebivalcev Slovenije na začasnem delu v tujini. Strokovnjaki, umetniki in vodilno osebje so predstavljali štiri odstotke vseh v tujini začasno zaposlenih. V strukturi prebivalstva Slovenije je bil po popisu leta 1971 delež z višjo in visoko izobrazbo⁸ 5,7-odstoten, v strukturi zdomcev pa 1,9-odstoten. Zaradi nepopolnih podatkov se ocenjuje, da je bilo takrat v populaciji, ki je bila v tujini, dva do tri odstotke visoko izobraženih in usposobljenih strokovnjakov. Zanimivo je, da je bila večina med njimi pred odhodom zaposlena v kulturi in sociali (187), manj pa v industriji in rudarstvu (111). Težava analize za ta čas so bili nepopolni podatki. Ocene so se zelo razlikovale, od tega, da je v tujini le 500 do 1.000 Slovencev z visoko izobrazbo, do druge skrajnosti, da je v tujini več tisoč slovenskih inženirjev in znanstvenikov. (Šter 1974: 1075–1076)

Iz pregledanih podatkov letnih poročil za obdobje 1965–1975, ki so bili dostopni na Republiškem zavodu za zaposlovanje, ki, kot vemo, niso popolni, saj je velik del

8 Po planu 1971–1974 naj bi bilo ob njegovem izteku v SR Sloveniji med zaposlenimi le še 53 odstotkov delavcev brez strokovne usposobljenosti. To ni bilo doseženo (bilo jih je 58,5 odstotka), saj so v gospodarstvu povpraševali po NKV delovni sili, kar je bilo povezano s stopnjo modernizacije gospodarstva, ki je očitno zaostajala za plani (Stare 1977: 98–100).

Ljudi odhajal v tujino neregistrirano, se vidi, da so v tem času glede na izobrazbo zabeleženi naslednji odhodi: z visoko šolo 698 (ali 1,2 odstotka od vseh, ki so odšli), 825 z višjo šolo (ali 1,5 odstotka od vseh, ki so odšli) in 942 s srednjo šolo (ali 1,7 odstotka vseh, ki so odšli). Skupaj z višjo in visoko šolo jih je bilo 1.523 (2,7 odstotka). Drugi, ki so odšli, so bili nepriučeni, priučeni ali s poklicno šolo. Med delavci z višjo in visoko izobrazbo so prevladovali gradbinci, zdravniki in projektanti. Njihov odhod je bil posledica občutnega zmanjšanja domačega povpraševanja po gradbenih storitvah. Gradbeni sektor je znake oživljanja začel kazati šele po letu 1971. (Stare 1977: 42, 57, 61)

Iz popisa prebivalstva 1981 razberemo, da je bilo na začasnem delu v tujini okrog 157.000 Jugoslovanov s srednjo, z višjo in visoko izobrazbo. Med njimi jih je bilo 3.246 iz Slovenije; imeli so najmanj fakultetno diplomu. (Pirher 1985: 43) Po statističnih podatkih se je v osemdesetih letih iz Republike Slovenije izselilo skupaj 46.648 oseb, letno povprečno 5.183. Večina med njimi se je razselila v druge jugoslovanske republike, največ v Hrvaško (34,32 odstotka) ter Bosno in Hercegovino (31,66 odstotka), 24,22 odstotka po preostalih republikah. Drugih 9,8 odstotka jih je odšlo v tujino, največ v Nemčijo (1,85 odstotka, kar je 863 oseb) in Avstrijo (1,13 odstotka, kar je 527 oseb) (Bevc, Zupančič, Lukšič 2004: 46). Bevc ocenjuje, da je v obdobju 1981–1991 na delo v tujino odšlo okrog 2.700 stalnih prebivalcev Slovenije z višjo ali visoko izobrazbo. Po ocenah naj bi bila med vsemi stalnimi prebivalci Slovenije, ki so odšli na delo v tujino v obdobju 1981–1991, ena tretjina z višjo ali visoko izobrazbo. Med vsemi osebami, ki so bile na začasnem delu v tujini, je bilo 33 odstotkov bega možganov (Bevc 1993: 693–694).

Na podlagi popisa prebivalstva leta 1991 je bilo iz Slovenije v tujini »začasno« 2,7 odstotka stalnih prebivalcev. V primerjavi z letom 1981 je prišlo do rahlega zmanjšanja, se je pa med njimi zvišala stopnja izobrazbe, in to bolj, kot je narasla povprečna izobrazbena stopnja domačega prebivalstva. V povprečju so bili najbolj izobraženi v Veliki Britaniji, najmanj pa v Nemčiji in Avstriji. Delež visoko izobraženih v populaciji na začasnem delu v tujini se je z 2,5 odstotka povečal na tri odstotke (Bevc 1995: 96, 98).

Kaj sta bila vzrok in motiv bega možganov? Slednje se je, ne le pri nas, ampak tudi po svetu, raziskovalo na različne načine. V različnih, a sorodnih pristopih so prišli do dopolnjujočih se ugotovitev. Medtem ko so nekateri avtorji ostali zgolj na ravni posameznikovih odločitev, so drugi upoštevali vpetost *brain draina* oziroma 'bega možganov' v globalne razsežnosti odnosov med gospodarsko manj razvitimi državami, državami v razvoju in najrazvitejšimi državami. V nadaljevanju so odločitve posameznikov kontekstualizirali v zanje objektivne okoliščine, ki so jih določali (globalni) statusi njihovih izvornih držav. Slednje pomembno vpliva na možnosti, ki se odpirajo v življenju posameznika, saj so te odvisne od okoliščin in možnosti, ki jih ponujata konkretna družba in država s svojim gospodarstvom.

Že konec šestdesetih let Adams beg možganov pojasnjuje z uporabo *push-pull* modela in diado *brain drain-brain gain*. Kot glavne motive in razloge za pojav bega

možganov poudari razlike v višini osebnih dohodkov; profesionalne možnosti za poklicno napredovanje; pomanjkanje pripravljenosti za spremembe in inovacije v izvornih državah, kar se pogosto povezuje z birokratizmom in s togo hierarhično strukturo organizacije dela; razvrednoten družbeni položaj znanosti v družbi in državi, kjer je znanost marginalna in ni cenjena; nezaposlenost intelektualcev; izobraževanje v tujini, ki daje študentom za izvorno državo nerelevantno znanje in tako postanejo doma nezaposljivi, če omenim le nekatere. (Adams 1968: 6–8) Šter vzroke in motive bega možganov deli v štiri skupine dejavnikov: razlike v dohodkih med državami; razlika v dohodkih strokovnjakov v odnosu do drugih zaposlenih; razlike v družbeni obravnavi strokovnjakov; druge razlike. Razlike v dohodkih so kompleksne, za vrhunske strokovnjake so zelo pomembne tudi profesionalne možnosti za delo (raziskovalna oprema, dostop do strokovne literature, možnosti mednarodnega timskega dela, korektni odnosi na delovnem mestu), včasih celo bolj kot sam dohodek. Pomembne so tudi življenjske razmere, od možnosti reševanja eksistenčnih problemov do političnih svoboščin. Za Slovenijo se temu dodaja še razloge socialno-psihološke narave, saj se kot najpomembnejši pokažejo odnosi in konflikti v kolektivu. Če se strne očno o vzrokih za odtekanje slovenskih možganov v šestdesetih in sedemdesetih, so najpomembnejši vzroki organizacijske slabosti. Sledijo medčloveški odnosi oziroma konflikti v delovnih organizacijah (nemožnost poklicnega napredovanja, konflikti v kolektivu, v tujini so važne sposobnosti in ne formalnosti, v tujini je večja možnost strokovnega izpopolnjevanja itn.). V tretji skupini so materialni vzroki, torej boljši absolutni in relativni osebni dohodek. Na koncu so še drugi vzroki, kot so npr. brezposelnost, poroke in stanovanjsko vprašanje (Šter 1974: 1082–1086; Pirher 1985: 49–51).

Ko je govora o možnih aktivnejših politikah za preusmeritve negativnih procesov bega možganov v Sloveniji, se je treba najprej zavedati, da so bili vzrok za naš beg možganov v bolj ali manj oddaljeni preteklosti vsi klasični dejavniki, ki jih sodobne migracijske teorije označujejo kot *pull* in *push* faktorje. (Mali 1993: 657)

To pritrjuje tudi raziskava iz leta 2004, ko se je v intervjujih izkazalo, da so bili za 37 sogovornikov glavni motivi za začasni ali trajni odhod naslednji: možnosti za napredovanje v tedanji poklicni dejavnosti, možnosti za razvoj kariere, možnosti za (mednarodno) projektno delo, možnosti (do)izobraževanja in dodatnega usposabljanja, boljši zaslužek, boljše možnosti za delo in strokovni razvoj. (Bevc, Zupančič, Lukšič 2004: 155)

Kljub nekaterim razlikam med avtorji so v analizi vzrokov in motivov pa tudi migracijske dinamike relativno primerljivi in prihajajo do podobnih rezultatov. V nadaljevanju pa med njimi prihaja do razlik, nekateri raziskovalci na tej stopnji analizo končajo, drugi pa razmislek o razlogih za beg možganov in prihodnjih strategijah zanj kontekstualizirajo v globalne relacije političnoekonomske moči in upoštevajo pozicijo konkretne proučevane države. Če pojma *brain drain* oziroma 'beg možganov' ne razumemo le kot odhod posameznega visoko usposobljenega strokovnjaka

v tujino, ampak tudi kot dogodek skupnosti, s katerim gospodarsko nerazvita država izvora zaradi selitve izgubi njegov potencial. V razmislek moramo kot posledico bega možganov dodati še razmerja asimetrične globalne razvitosti, ko se izkaže, da beg možganov le še povečuje obstoječo asimetrijo, ki se na koncu izkaže tudi v delitvi na revni in bogati svet. Na tem mestu pa je nujno treba spregovoriti o zgodovinsko nastalih predpostavkah, pogojih, kontekstih znotraj globalnih politično-ekonomsko konstruiranih razmerjih moči, odnosov, statusov in pozicij posameznih držav izvora in sprejema. (Lukšič Hacin 2018b) V tem pristopu se lahko skriva tudi odgovor na vprašanje, kaj se Slovenija lahko o begu možganov iz preteklosti nauči za svojo prihodnost.

Zgleda, da Slovenija v sodobnosti ne more preprečiti bega možganov in zato ji ne preostane drugega, kot da kombinira dva modela reševanja tega velikega problema. Iz kozmopolitskega modela kaže prevzemati takšne razmere, uveljavljene v razvitem svetu, ki zagotavljajo možnosti uspešnega delovanja strokovnjakov v domačem izvornem okolju, hkrati pa razvijati različne oblike sodelovanja s strokovnjaki slovenskega rodu po svetu. Težnje po razvijanju profesionalnih razmer, ki omogočajo delovanje strokovnjakov v domačem okolju, pa istočasno pomenijo uveljavljanje nacionalnega modela, ki zadeva beg možganov. (Klinar 1989: 1064)

ZAKLJUČEK

Za selitveno dinamiko visoko izobraženih in usposobljenih ljudi se uporabljajo različni pojmi, ki se nanašajo na podobne, a pomembno različne selitvene prakse. Na individualni ravni so si analize o posameznikovih razlogih in motivih zelo podobne, razlike med njimi pa se pokažejo, ko/če analizo nadaljujemo na drugih ravneh, vse do vprašanja o globalnih relacijah med državami izvora in sprejema ter prihodnjih razvojnih učinkih za obe strani. V različnih praksah je ena od možnosti *brain drain* ali 'beg/odtekanje možganov', pojem, ki je definiran kot pojav izgube človeškega kapitala brez vsakršne kompenzacije za gospodarsko manj razvito državo izvora. Človeški kapital odteka kot strateški ekonomski akter, ki bi lahko prispeval k domačemu razvoju in blagostanju. Iz domače, izvorne države odteka v države in ekonomije sprejema, ki so globalno že tako najrazvitejše in dobro preskrbljene z visoko izobraženim (znanstvenim) in usposobljenim kadrom, s čimer se v izvornih državah izgublja tudi inovacijski potencial. Govorimo o organizirani in selekcionirani migraciji, pri kateri so pogloblitveni regulacijski mehanizmi v domeni držav sprejema (*brain gain*), zaradi asimetričnih globalnih političnoekonomskih razmerij moči pa države izvora nanje lahko le delno (ali sploh ne) vplivajo. S tem se povečujejo že tako velike razlike med gospodarsko razvitostjo, povzročajo izgube večletnih investicij izobraževanja kadra, izgublja se razvojni potencial izobraženih kadrov, ker se ta z njihovim odhodom brezplačno seli v razvitejša gospodarstva.

Za slovenski prostor v času SFR Jugoslavije lahko rečemo, da je bilo odhajanje visoko izobraženih in usposobljenih ljudi v tujino tipičen primer bega možganov tako zaradi jugoslovanskega gospodarskega (polperifernega) položaja v globalnih razmerjih moči kot tudi zaradi dejstva, da se večina tistih, ki so odšli, ni vrnila. Med bivanjem v tujini tudi niso sodelovali s slovenskim okoljem na način, da bi mu vračali vanje »vloženi kapital« – kapital se ni vračal v izvorni prostor. Razlogi nesodelovanja so lahko na obeh straneh: na strani tistih, ki so odšli, ali na strani okolja izvora, ki sodelovanja ni omogočalo. Šter navaja, da skoraj polovica Slovencev, ki je delala v tujini, ni imela nikakršnih strokovnih stikov niti z organizacijami niti s posamezniki v Sloveniji. Nekateri med njimi so se strokovno povezovali le s posamezniki. Le majhen del se je z dolgoročnejšim profesionalnim ali projektnim sodelovanjem povezoval z organizacijami ali s posameznimi strokovnjaki. Po drugi strani je bila večina pripravljena na sodelovanje (92,3 odstotka), le zelo majhen delež na sodelovanje ni bil pripravljen (7,7 odstotka), ena šestina med njimi zaradi konkurenčne klavzule v delovni pogodbi. Razlogi za opisano stanje so bili različni, naj omenim le neorganiziranost in nezainteresiranost na »slovenski strani«. (Šter 1974: 1087–1088) S tem je poudarjena odgovornost slovenske politike (in države), ki ni aktivno vzpostavljala možnosti za mednarodno sodelovanje s tistimi, ki so odšli, na način, da bi se s svojim potencialom lahko aktivno vključili v naše okolje.

Mali omenja, da je v obravnavanem času nekaj predlogov izhajalo iz dejstva, da stanje razvitemu svetu ustreza in da bo do sprememb prišlo le, če se bodo za to zavzele države izvora. Upoštevali so, da se v razvitih zahodnih družbah še dolgo ne bodo branili dotoka visoko usposobljenih strokovnjakov, vrhunskih znanstvenikov in podjetnikov s kapitalom. Možnosti za globalno mednarodno migracijsko politiko so bile (in so še) šibke zaradi statusno globalne pozicije nemoči držav izvora. Prav tako so (bila) nerealistična pričakovanja po spontani reemigraciji strokovnjakov. Iz vsega sledi, da je edina možnost držav izvora aktivna politika povezovanja in vključevanja v tujini profesionalno delujočih znanstvenikov in strokovnjakov v reševanje domačih razvojnih vprašanj. Slovenija je v začetku devetdesetih let zanimivo idejo o tretji slovenski univerzi razvijala v povezavi z idejo o skupnem slovenskem kulturnem prostoru, izdelan je bil kompleksen program, ki so ga podpirali številni slovenski znanstveniki doma in v tujini (Klinar 1989; Mali 1990, 1993; Mali, Sorčan 1990), a žal ni bil uspešno implementiran. Za prihodnjo raziskavo se tako odpira vprašanje, kaj se je zgodilo, da projekt ni bil uspešno realiziral oziroma, še huje, da je postopno utonil v pozabo.

To je toliko pomembneje, ker je program ena od redkih realnih možnosti, ki jih ima Slovenija za spopad s posledicami bega možganov. Danes ima Slovenija, čeprav je članica Evropske unije, polperiferni gospodarski položaj in je zato izpostavljena aktivni *brain gain* rekrutacijski politiki, ki jo za visoko izobraženo in usposobljeno delovno silo izvajajo gospodarsko razvitejše države članice EU in predvsem ZDA. V odličnih razmerah za ponovitev bega možganov je največ, kar lahko naredimo, vzpostavitve aktivne politike povezovanja in vključevanja slovenskih, v tujini profesionalno

delujočih znanstvenikov in strokovnjakov v reševanje razvojnih domačih vprašanj.⁹ Druga, še pomembnejša možnost za spremembo je povezana s finančno podhranjenim, z družbeno razvrednotenim in s politično marginaliziranim položajem znanosti v Sloveniji. Tu so škarje in platno povsem v rokah vsakokratne slovenske vlade, globalna razmerja moči nikakor ne morejo biti izgovor za neodgovorna odločanja o položaju znanosti, katerih negativne posledice za slovensko državo se bodo pokazale šele v prihodnosti. In če ne bo nič drugače, bodo visoko izobraženi in usposobljeni ljudje ponovno odhajali.

LITERATURA

- Adams, Walter (ur.) (1968). *The Brain Drain*. New York: Macmillan Co.
- Bevc, Milena (1993). Emigracije, remigracije, beg možganov – primer Slovenije. *Teorija in praksa* 7–8, 686–699.
- Bevc, Milena (1995). Slovenski emigranti na začetku devetdesetih let – regionalna analiza. *Dve domovini / Two Homelands* 6, 95–110.
- Bevc, Milena, Zupančič, Jernej, Lukšič Hacin, Marina (2004). *Migracijska politika in problem bega možganov*. Raziskovalno poročilo. Ljubljana: Inštitut za ekonomska raziskovanja.
- Castles, Stephen, Miller, Mark J. (1998). *The Age of Migration*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire, London: Macmillan Press Ltd.
- Heršak, Emil (ur.) (1998). *Leksikon migracijskoga i etničkoga nazivanja*. Zagreb: Školska knjiga.
- Klinar, Peter (1976). *Mednarodne migracije*. Maribor: Obzorja.
- Klinar, Peter (1989). Razsežja zamisli o tretji slovenski univerzi. *Teorija in praksa* 8–9, 1063–1067.
- Lee, Everett S. (1966). A Theory of Migration. *Demography* 1, 47–57.
- Lowell, B. Lindsay (2003). *Skilled Migration Abroad or Human Capital Flight?* <https://www.migrationpolicy.org/article/skilled-migration-abroad-or-human-capital-flight> (4. 5. 2020).
- Lukšič Hacin, Marina (2002). Povratniki kot del migracijskega kroga. *Dve domovini / Two Homelands* 15, 179–193.
- Lukšič Hacin, Marina (2010). Migracije v teoretskem diskurzu. *Migracije in slovenski prostor od antike do danes* (ur. Peter Štih, Bojan Balkovec). Zbirka Zgodovinskega časopisa. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 8–23, tabela.
- Lukšič Hacin, Marina (2018a). Selitvena dinamika slovenskega prostora v zgodovinski perspektivi. *Dve domovini / Two Homelands* 48, 55–72.
- Lukšič Hacin, Marina (2018b). Refugees as a Part of the Global Socio-political-economic Migration Triangle of Causality. *The Disaster of European Refugee Policy*:

9 O prihodnjih odnosih z diasporo in možnostih kroženja možganov piše npr. Mulec (2011).

- Perspectives from the "Balkan route"* (ur. Igor Ž. Žagar et al.). Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 55–65.
- Mali, Franc (1990). Tretja slovenska univerza in prenos znanja. *URP Znanost o znanosti, letno poročilo*. Ljubljana: Center za preučevanje znanosti FDV, 1–103.
- Mali, Franc (1993). Reemigracija znanstvenikov. *Teorija in praksa* 7–8, 656–659.
- Mesić, Milan (2002). *Međunarodne migracije: Tokovi i teorije*. Zagreb: Filozofski fakultet, Zavod za sociologiju.
- Mulec, Breda (2011). Kroženje možganov: Nov cilj v povezovanju z diasporami. *Dve Domovini / Two Homelands* 33, 109–122.
- Ong, Poul M., Cheng, Lucie, Evans, Leslie (1992). Migration of Highly Educated Asians in Global Dynamics. *Asian and Pacific Migration Journal* 1/3–4, 543–567.
- Oommen, T. K. (1989). India: "Brain Drain" or the Migration of Talent. *International Migration* XXXVII/3, september, 411–425.
- Pirher, Sonja (1985). *Sodobne mednarodne migracije in beg možganov*. Raziskovalno poročilo. Ljubljana: Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo.
- Sociološki leksikon* (1982). Beograd: Savremena administracija.
- Stare, Franci (1977). *Organiziranje zunanje migracije Slovencev v obdobju od 1965–1975*. Raziskovalno poročilo. Ljubljana: Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo.
- Šter, Jože (1974). Odtekanje slovenske pameti. *Teorija in praksa* 11–12, 1074–1090.
- Wallerstein, Immanuel (1974). *The Modern World–System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World–Economy in the Sixteenth Century*. New York: Academic Press.

SUMMARY

BRAIN DRAIN FROM THE END OF THE 1950S TO THE BEGINNING OF THE 1990S WITH AN EMPHASIS ON SLOVENIA

Marina LUKŠIČ HACIN

In recent years in Slovenia, there is ever more talk of brain drain, that is, the departure of the most highly educated workforce, especially scientists, to countries abroad. Although science is an international professional field, in certain contexts, it demands deliberation about the consequences of such departures, since a greater intensity of them can negatively affect the national economy and social life. Today's discussions take place as if similar problems have not existed in the past. Seemingly new, this phenomenon is already known in the history of the migration dynamics of Slovenia and elsewhere, especially from the 1960s to the 1980s. At that time, in light of the position that the Slovenian (Yugoslav) economy held in the global political-economic power relations, there was a considerable multi-year outflow of professionals or brain drain especially to the countries of Western Europe and the USA. The phenomenon not only affected the Slovenian space but was characteristic of global economic relations.

The article aims to refresh our memory about the time of the intensive (global) brain drain, by looking at the way it is dealt with in selected studies as well as the position of Slovenia from the end of the 1950s to the beginning of the 1990s, that is, until the time of Slovenian independence. The situation in the Slovenian space is (and was) integrated into the circumstances of the stranglehold of the Slovenian economy and society in the global relations of the social, economic and political powers. It not only significantly influenced the brain drain phenomenon in Slovenia, but also the individual decisions of persons who left or stayed.

In the first part of the article, the author focuses on the concept of brain drain, which in Slovenian language translates as *"beg ali odtekanje možganov"*. The discussions from the selected time use a considerable number of different expressions for the migration of highly trained and educated professionals. The article considers the various concepts and their definitions from a theoretical perspective. Then, in the second part, the author focuses on the phenomenon itself and illuminates it using clear data which reveal Slovenia's integral role in the broader world currents of that time. The author emphasizes that for a true understanding of all the dimensions of the treated phenomenon and the search for possible alternative activities which would positively affect on the relations in the original – that is, Slovenian – environment, an understanding of the wider context is key.